

В. О. Волошенко

Національний транспортний університет

ШЛЯХИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ ст.: МИНУЛЕ ПОДІЛЛЯ У ЮВІЛЕЙНИХ ВИДАННЯХ ДЛЯ НАРОДУ

На прикладі ювілейних видань для народу (1893) П. Вікула та О. Тарнавського, зроблена спроба розгляду проблеми двоїстої інтерпретації популярної української історії – у межах національного та загальноімперського нарративу. Зміст та обставини появи праць подільських просвітників проаналізовані в контексті усталених у «народній літературі» способів репрезентації українського минулого та особливостей соціокультурної ситуації на Поділлі.

Ключові слова: популяризація української історії, регіональна історія, ювілейні видання для народу, українське селянство

На межі ХІХ-ХХ ст. урядові приписи значно стримували українські проекти пропагування національної версії історичного минулого на сторінках дидактичної (популярної та навчальної) історичної літератури, дозволеної для поширення серед українського селянства Наддніпрянщини. Іншою легальною можливістю популяризації відомостей української історії було їх виписування до загальноімперського нарративу та оприлюднення у російськомовних «народних» виданнях, у т.ч. тих, які випускали до державних ювілейних урочистостей. Нюанси вибору тематики та способів її висвітлення залежали від обставин створення таких праць, соціального статусу, фахової підготовки їх авторів тощо. У 1893 р., у процесі проведення інспірованих російською владою святкувань 100-річчя приєднання Поділля до Росії, призначені «для народу» праці випустили церковні функціонери Павло Вікул (1867-1920?) і Олександр Тарнавський (1830-1910) [6; 14].

Український вчений Л.В. Баженов у своїх дослідженнях актуалізував факт існування брошур П.Ф. Вікула й О.І. Тарнавського, визначив місце урочистостей 1893 р. у формуванні поділезнавства [1; 2]. У його роботах, а також у працях вітчизняної історикині М.Г. Палієнко та корифея подільських красномовних студій Ю.Й. Сіциньського вказані відомості про авторів вказаних ювілейних видань [1, с.189. 237; 2, с.371; 10; 16, с.336]. Метою цієї розвідки є аналіз змісту та обставин появи ювілейних праць «для народу» (1893) в контексті розгляду усталених у «народній літературі» способів репрезентації українського минулого та особливостей соціокультурної ситуації на Поділлі.

Витворений завдяки комерційним та просвітницьким ініціативам особливий тип «народної літератури» («сукупність творів, за змістом і формою доступних для розуміння широких мас народу, або таких, що складаються з просвітницькими цілями» [4, с.396]) знаходився під посиленням урядовим наглядом: вперше демаркаційна лінія між книгами для «загального» і «простонародного» читання була проведена у 1848 р., а закінчена система контролю складалася у 1860-х рр. [3, с.125-127]. Видання і поширення народної літератури було опоясане адміністративно-поліційними перевітками і подвійною цензурою: до 1905 р. фонди книгозбірень було дозволено поповнювати лише підцензурними виданнями, додатково ухваленими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Під наглядом губернатора, шкільних рад та місцевих поліціантів знаходилась сфера книгорозповсюдження. У Наддніпрянщині до низки засто-

рог додавалась дія указів 1864 та 1876 років із заборони видання популярних брошур українською мовою.

Історична «народна» література з її афінативним потенціалом закладання фундаменту колективної ідентифікації, формування образу Батьківщини та уявлень про спільність потрапляла до зони особливої уваги властей, які намагались не лише запобігати випуску видань з альтернативними версіями історії, але й сприяти поширенню превентивної літератури охоронного характеру з уславленням царів та виправдовуванням прирощення територій. Прикладом літератури, рекомендованої для поширення серед українського селянства, може слугувати реклама у «Подольських єпархіяльних ведомостях» (далі – ПЕВ) брошур з біографіями російських монархів та «увічненням» подвигів російських військовиків під час компанії 1812 р. та російсько-турецьких війн [19].

Збиральний образ українського минулого у народних виданнях, допущених до читачів, проглядається на сторінках бібліографічного покажчика «Что читать народу» (1884), укладеного харківськими просвітницями на чолі з Х.Д. Алчевською. Упорядники відзначили вплив писань М.І. Костомарова на поживлення зацікавленості українською історичною спадщиною серед авторів народної літератури і прорекламували новації у виборі тем та способів історіописання. Однак зафіксований ними зріз стану популяризації вітчизняної історії виявив вибірковість висвітлення її сторінок та вписування їх до офіційного російського нарративу «збирання земель». Слов'янські і князівські часи автори історичних праць для народу розглядали як початковий етап «історії російської землі» (оглядачка історичного розділу О.М. Калмикова з сумом відзначала уподібнення зображення «єдинодержавства князів київських» до «самодержавства князів московських»). В оповідях про перебування українських земель під владою Литви і Польщі виділяли становище православної церкви (запоруки «незалежного національного існування»). У межах центрального сюжету – «визволення Малоросії з польської неволі» – інтерес викликала козацька історія. «Зраду» Івана Мазепи представляли епізодом в описах днів Петра I, а уривки минулого Південної України – Катерини II. Історія Правобережжя пунктирно проглядалася крізь розповіді про «передачу» краю Петром Дорошенком Туреччині, а також у згадках про гайдамаччину; читачам представляли «похмуру епоху життя тієї частини України, яка за договором 1686 р. відійшла остаточно до Польщі»: «страждання за народність і віру», спроби «поглинання релігійних і національних сил України полонізмом і латинством» заради розірвання «внутрішнього зв'язку з Росією» [24, с.19-106]. До 1912 р. до змісту програм читань у церковно-приходських школах увійшли сюжети «возз'єднання» уніатів з православними та «падіння Польщі і повернення Росії західноросійських областей у царювання імператриці Катерини Великої» [21].

Невід'ємною складовою офіційної політики історичної пам'яті було проведення меморіальних та комеморативних заходів. Вихід цілого ряду популярних брошур про Б. Хмельницького (у руслі прославлення «возз'єднання Малоросії з Росією») спровокувало встановлення пам'ятника гетьману у Києві. Навіть учень В.Б. Антоновича І.М. Каманін у своїй праці мав підкреслювати «призначення» гетьмана у рятуванні православ'я, збереженні Русі від полонізації, створенні «єдиної неподільної Росії» та витворенні «загальноросійської цивілізації» [12]. У 1911 р. на честь 50-річчя селянської реформи школам рекомендували придбати книгу А. Турцевича «Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши», присвячену проблемі «возз'єднання Західної України з Великою Росією». У 100-ту річницю перемоги у війні 1812 р. церковні структури та освітні заклади стали

базою проведення масових святкових комеморацій, а молитви та книжки – засобом «просвіти» селян: шкільні та публічні народні читання супроводжувались роздаванням заздалегідь підготованих ювілейних видаць [7].

Ритуалізовані дії на честь 100-річчя приєднання Поділля до Росії у 1893 р. входили до комплексу заходів з «відновлення пам'яті» місцевих мешканців та закріплення у них певного образу минулого. Подільцевель В. Греченко писав, що будь-які ювілеї, святкування та релігійні процесії є «речово-рельєфними нагадуваннями народу про його минуле», що «згадлилось у пам'яті» [20, с.25]. Організація комеморацій була масштабною – з парадом, музикою, «народними гуляннями», ілюмінацією та прикрашанням будинків прапорами, килимами та царськими вензелями. По всій губернії під час молебнів, літургій, всенощних, хресних ходів і панахид «при великій кількості народу» прославляли російських імператорів, церковних, пивільних та військових діячів, які прислужились справі інкорпорації Правобережжя.

Особливий акцент у підготовці урочистостей, чим опікувався особисто голова Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, єпископ Подільський і Брацлавський Димитрій, був зроблений на ювілейно-просвітній роботі. Задля «усвідомленого вшанування пам'яті цієї події» у Кам'янці нарешті дозволили провести публічні читання «для народу і учнів» [20, с.17-38], а також допустили випуск праць П. Вікула та О. Тарнавського.

П. Вікул свою книжечку «Прошедшее Подолии» видав власним коштом у кількості 10 000 екземплярів для «дешевого розпродажу» та безкоштовного роздавання «простому народу». Ймовірно вона мала попит, адже була перевидана [6; 20, с.26]. На жаль, не вдалось знайти відомості про тираж та поширення «Короткої історії Подолии» О. Тарнавського. Добре, якщо книга потрапила до шкільних книгозбірень – найбільш поширеного виду сільських бібліотек, які не могли похвалитись кількістю книг у фондах (у 1899 р. 63 училища та 476 школи грамоти губернії зовсім не мали книг для позашкільного читання [22]).

Вузлові моменти змісту обох праць вкладались у сформовані кліше опису української історії у народних виданнях. Історію краю їх автори розпочали зі згадки про слов'янських пращурів та потрапляння краю під князівську владу, тяготи часів татарського володарювання, початки литовського та польського порядкування на Поділлі. П. Вікул оминає ключову подію імперської версії української історії – «воз'єднання» 1654 р. Навпроти О. Тарнавський торкається і цього сюжету, і ще одного, присутнього у «народній» літературі, – про роль Мельхиседека Значко-Яворського у спробах «повернення» уніатів у лоно православної церкви. Зрештою обидві оповіді схрещуються в характеристичні події гайдамаччини, розподілів Польщі та «мудрої» політики Катерини II, яка «протягнула руку допомоги» мешканцям Поділля. Потенційним читачам намагались довести, що в політичному сенсі Поділля (і все Правобережжя) з давніх часів було складовою російського політичного простору; нав'язати уявлення про невщухаючу боротьбу з «ополячуванням та окультиченням» та ворожими польськими впливами.

Упереміж з ідеологічними пасажами, просвітички оприлюднили чимало подільцевельного фактажу, добре відомого серед місцевих краєзнавців, але доти широко не популяризованого: вказали давно назву краю – Пониззя, окреслили різні траскторії розвитку Західного та Східного Поділля (Брацлавщини). У ракурсі «окультичення», але згадували про заснування на початку XV ст. у Кам'янці католицької кафедри, появу у краї домініканців, францисканців, бернардинів, кармелітів, тринитаріїв тощо, а також про освітню і видавничу діяльність єзуїтів і василіан. П. Вікул та О. Тарнавський частково популяризували накопичену краєзнавцями інформацію про спорудження на Поділлі стародавніх православних

монастирів та церков, ознайомлюючи потенційних читачів з місцевою культурно-історичною спадщиною, що стосувалось і викладених ними відомостей щодо історії православної церкви у краї з кінця XVIII – протягом XIX ст.: налагодження церковного управління, діяльності єпископів, просвітницької діяльності.

«Прошедшее Подолии» П. Вікула виглядає тенденційнішим за роботу О. Тарнавського: заідеологізованість та схематичність оповіді зашмарюють наявність у ній оригінальних фактів з історії Поділля. Натомість О. Тарнавський оздобив свою оповідь надзвичайною, як для тодішнього «народного» видання, кількістю краєзнавчого фактажу: визначив територіальні межі Поділля у давнину (включно з частинами сучасних йому Волинської, Херсонської і Київської губерній та Галичини), окреслив сучасну йому територію губернії із зазначенням всіх повітів; уточнив, які з сучасних йому повітів склали історичне західне і східне Поділля; навів історичні назви різних частин регіону та окреслив його етнокультурну палітру; описав найбільші міста та обставини їх заснування. Популяризуючи давню культурну історію краю, написав про Збруцького ідола, назвав наявні костьоли, католицькі та уніатські монастирі та церкви. Братчиків, українських ктиторів та церковних ієрархів краєзнавець згадав у офіційному ключі як «захисників православ'я», однак їхню культурно-просвітницьку діяльність ілюстрував місцевим матеріалом. Крізь оптику подільської історії розглянув події козацької революції: битви та облоги місцевих фортець, повстанський селянський рух, походи козацьких загонів Івана Ганжі, Максима Кривоноса, Остапа Павлока, Данила Нечая; невдоволення подолян умовами українсько-польських угод; утворення на Поділлі козацького полкового устрою; початок переселенського руху на Слобожанщину. Згадку про «зраду» І. Мазепи поєднав із розповіддю про нові хвилі міграції подолян, відновлення козацького устрою у краї.

Аналізовані ювілейні видання не можна віднести до типових «народних». Автори не спеціалізувались на створенні цього роду праць і не дотримувались існуючих вимог до їх складання, зокрема, не пояснювали спеціальні терміни та слова іноземного походження. За формою підручник О. Тарнавського виділявся на фоні і «народної» науково-популярної, і «народно-навчальної» літератури – виклад імітував розмови священика з прихожанами у режимі «запитання – відповідь». Унікальним він був і за обсягом представленої краєзнавчої інформації.

У передмові до своєї праці О. Тарнавський сконцентрував всю суть драматичного парадоксу обох книжок – бажання розповісти історію рідного краю і потребу робити це у межах накинутих офіційних координат. Присвячуючи свою працю учителям і учням народних училищ і церковно-приходських шкіл губернії, він писав, що почувався б щасливим, якщо «ви, дорогі діти, ознайомившись з історією своєї батьківщини – Поділля, самим дорогим своїм багатством будете вважати св. православну віру і російську мову, і будете з гордістю казати: «Я – росіянин, православний; син єдиної і неподільної Росії» [14, с.3-4]. Під шкаралупою вірнопідданських присвят подільські просвітники отримали змогу популяризувати відомості з української історії, закриті для селянства у контрольованій «народній літературі». З іншого приводу сучасний український науковець Ігор Гирич доречно відзначив, що наявність українського історичного матеріалу навіть в «обрусительному печиві», створювала можливість для несподіваних висновків [8, с.118-119].

Невідомо, чи усвідомлював О.І. Тарнавський, скільки «неканонічного» матеріалу він удоступлює для «низових» читачів, чи були у нього труднощі з отриманням цензурного дозволу, а він був отриманий 17 липня 1893 р. Але фактично він переніс вже вироблений легальний спосіб написання краєзнав-

чих праць з історії Поділля у царину популяризаторства. Формування такого стилю писань та накопичення обшпир знань з регіональної історії завдячувало особливій ролі православної церкви у житті краю.

Релігійний маркер був одним з основних чинників легітимації російської державної влади на Правобережжі, позбавленої лояльності землевласників (як правило, польського походження). Православну церкву вважали чи не головним провідником імперської політики, а церковно-науковій інституції – інструментальним органом у справі прискорення «вписування» територій Правобережної України у «загальноросійський» простір [5]. Однак, набираючи суспільної ваги, церковні структури Поділля незалежнювались, сполучаючи статуси «оплоту самодержавства» та хранителя місцевих традицій, що ускривили події спротиву церковній владі краю заміні церковноіриходських шкіл міністерськими, які мали стати «розсадником для розвитку російської грамотності і народності» [15, с.4]. Український дослідник В.С. Перерва відзначає «своєрідну народність» і меншу русифікаційну спрямованість «безнаглядних» церковнопарафіяльних шкіл Поділля [17].

Поза офіційними приписами виходили регіонально-історичні дослідження, якими опікувалися дітячі церкви. Л.В. Баженов доводить, що вже у першій половині XIX ст. красзнавчі гуртки на Правобережжі утворюються під впливом ідей Т.Г. Шевченка та М.О. Максимовича. У 1862 р. красзнавці Поділля об'єдналися навколо ПЕВ, а у 1865 р. розпочав діяльність Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, серед почесних членів якого були В.Б. Антонович і М.І. Петров [1, с.39, 53, 64, 68]. Подільські дослідники співпрацювали і з тогочасним осередком українознавства – часописом «Киевская старина» (далі – КС).

П. Вікул і О. Тарнавський мали безпосереднє відношення до дослідницько-просвітньої роботи церковних структур. Павло Вікул з 1892 р. був протоієреєм Кам'янець-Подільського православного кафедрального собору, з 1893 р. – завідувачем єпархіальної бібліотеки. Писав статті про історію братств та подільського духівництва [1, с.70, 189]. Випускник Смоленської духовної семінарії Олександр Тарнавський присвятив себе педагогічній діяльності. У 1886-1891 рр. обіймав посаду інспектора народних училищ Подільської губернії, був членом єпархіальної училищної ради. Красзнавчі публікації друкував у КС, а також єпархіальних виданнях Волині та Поділля. «Краткая история Подолии» була не єдиним його «народним» текстом – пізніше до редактованого ним в Оренбурзі педагогічного журналу вміщував матеріали «для читання учнів і народу» [10]. У передмові до свого підручника просвітник зазначив, що при його написанні користувався «творами вчених людей». Наприкінці брошури зважився рекомендувати лише видану за особистим наказом Олександра III книгу М.І. Петрова «Подолия – историческое описание» (1891). Такий скупий список літератури не може вводити в оману, адже О. Тарнавський не тільки співпрацював з КС, але й був кореспондентом Південно-Західного відділу географічного товариства, належав до кола і подільських, і волинських красзнавців. Він не міг не бути обізнаним з красзнавчими працями, виданими на Поділлі у 1860-1890-х рр. – історичними, статистичними, географічними, етнографічними та археологічними описами, збірками документів авторства Й.Й. Ролле, В.К. Гульдмана, М.І. Яворовського, Є.С. Сіпінського та ін. [1, с.39-70]. До того ж О. Тарнавський користувався авторитетом у церковних колах губернії і зберігав його навіть після від'їзду з губернії [10].

На позір, доступ до результатів регіонально-історичних досліджень на Поділлі до кінця XIX ст. був локалізованим у межах самої церковної спільноти і зацікавлених представників «освіченої більшості». До останнього часу залишав-

ся недооціненим вплив дослідницько-просвітницької роботи церковних структур Правобережжя на зміни суспільної свідомості регіону. Як свідчить дослідження російських істориків К.К. Федевича та К.І. Федевича, на початку ХХ ст. у розбудові українського національного дискурсу брали участь не лише українські поступовці, народники та соціалісти, але й істотна частина монархістів, чорносотенців Волині, Поділля та Холмщини, безпосередньо пов'язаних з діяльністю православної церкви. Вони бачили себе частиною українського народу, вживали українську національну термінологію. Лояльність щодо російського царя, Російської імперії та навіть проєкту імперської російської напії не суперечила малоросійсько-українському патріотизмові монархістів, які становили правий табір національно-руху українців [23]. І, що важливо у межах нашого дослідження, вони мали легальні можливості поширення власних ідей через масові агітаційні матеріали («для народу»), які стали ще одним каналом удоступнення знань з української історії для селянства. Ідея потреби популяризації української історії витала у повітрі. Так, у 1912 р. священник Петро Качоровський на сторінках «Вольнських єпархиальних ведомостей» замість курсів з російської історії, географії та природознавства пропонував викладати «свою рідну історію» – історію Волині, обґрунтовуючи свої патріотичні пропозиції майже у той самий спосіб, що і О. Тарнавський: «Цей предмет мав би місіонерське значення, адже вказав би, як твердо стояли наші предки за віру, мав би і національно-патріотичне значення, вказуючи, що могло б відбутись, якби Волинь перестала належати Росії. Звісно, підручник історії Волині має бути складений у зв'язку з історією Малоросії і короткою історією Росії і мусить мати виключно виховне значення» [13].

Такий підхід змушує серйозніше роздивитись потенціал всього блоку просвітницьких та агітаційних матеріалів церковних структур Правобережжя у справі популяризації української минулого, адже у той самий час українські соціалісти і помірковані ліберальні поступовці були суттєво обмежені у своїй легальній пропагандистській діяльності, за приклад чого слугує історія підготовки популярної праці з історії Поділля активістом ТУП Ничипором Григорійвим (1883-1953). У 1907-1915 рр., працюючи викладачем у Кам'янець-Подільському, він намагається вкласти до курсу «Родиноведення» якнайбільше відомостей з історії власного народу, як співкерівник подільської «Просвіти», організовує українські книгозбірні та нелегальні курси з вивчення вітчизняного минулого [18]. Такий вектор діяльності завадив майбутньому міністру освіти уряду УНР видати укладену ним у 1915 р. «Коротеньку історію Поділля». Розширений варіант праці під назвою «Поділля. Географічно-історичний нарис» був надрукований лише у 1918 р. Цікаво, що структурна побудова історичної частини брошури була подібною до форми, використаної О. Тарнавським – текст був розділений на дрібні блоки із стислими відповідями, щоправда, заголовки кожного були не питальними, а ствердними. Та головною відмінністю була чітка національна постава Н. Григорієва [9].

Формат «ювілейних видань» зіграв злий жарт з працями П. Вікула та О. Тарнавського – цей популяризаторський досвід не був відрефлексований поза межами Поділля. Через заідеологізованість брошури не потрапили до орбіти зацікавлень українських просвітників національного спрямування, а через «неформат» для дидактичної літератури загальноімперського зразка залишились непоміченими у російській ліберальній педагогічній думці – посилення на український досвід створення навчальних видань з красномовства зводились до згадок про підручники з історії Одеси (1915-1916) Доротеї Атлас [11].

Таким чином, аналіз змісту та обставин появи ювілейних брошур П.Ф. Вікула та О.І. Тарнавського засвідчує, що на зламі ХІХ-ХХ ст. випуск популярних праць

для селянства не замикався на такому специфічному і вкрай регламентованому виді друкованих видань як «народна література». Автори, поєднуючи подвійну лояльність імперських агентів і хранителів місцевої культурно-історичної традиції, під покровом офіційної акції з глорифікації російського експансіонізму отримали змогу популяризувати сторінки регіональної української історії. Стиль написання обох «коротких історій», з двоїстою інтерпретацією історії Поділля у межах національного і офіційного дискурсу, був закорінений у вироблених на Правобережжі способах репрезентації минулого краю у працях місцевих краєзнавців, тісно пов'язаних із структурами православної церкви, яка одночасно була і «оплотом самодержавства», і центром національного культурного руху українців.

Список використаних джерел:

1. Баженов. Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.
2. Баженов Л.В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців: XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Блюм А.Б. Система правительственной регламентации круга народного чтения во второй половине XIX в. / А.Б. Блюм // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – Л., 1983. – Вып. 5. – С. 125-133.
4. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 672 с.
5. Венгерська В.О. Церковно-археологічні та епархіальні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії / В.О. Венгерська. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/6519/1/%D1%86%D0_%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-E%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96.pdf.
6. Визул П. Прощедшее Подолии. По поводу столетия воссоединения с Россией. 1793-1893 / П. Визул. – 2-е изд. – Каменец-Подольск : Тип. Д. Крайза. 1893. – 64 с.
7. Волощенко В.О. Мова насильства: друковане слово в імперському воєнно-патріотичному вихованні українського селянства Наддніпрянщини на зламі XIX-XX ст. / В.О. Волощенко // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наукових праць. Історія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2016. – №1 (43). – С. 21-30.
8. Гирич І.Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І.Б. Гирич. – Тернопіль, 2012. – 488 с.
9. Григорев-Наш [Григорієв Н.Я.]. Поділля. Географічно-історичний нарис / Видання Подільської губернської народної управи / Н.Я. Григорієв. – Кам'янець-Подільск : Друкарня Подільського губ. правління, 1918. – 80 с.
10. Е.С. [Сіцинський Ю.Й.]. Александр Иванович Тарнавский / Ю.Й. Сіцинський // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. Сецинского, Н. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 417-418.
11. Звягишев Е.А. Опыт учебных книг по местной истории для начальных школ / Е.А. Звягишев. – М. : Наука, 1917. – Вып. 2.
12. Каманин И. Богдан Хмельницкий, гетман (Краткий очерк деятельности) / И. Каманин. – К. : Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1888. – 18 с.
13. Качоровский П. Об утилитарно-практическом направлении церковной школы / П. Качоровский // Вольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1912. – №20. – 10 мая. – С. 423-424.
14. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах / сост. А. Тарнавский. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского Губернского Правления, 1893. – 50 с.

15. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1889 год. – К.
16. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.
17. Перерва В.С. Церковно-шкільна «революція» у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці / В.С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 18. – С. 29-39.
18. Пироженко Л. Н.Я. Григорієв – автор навчальних книг з історії України / Л. Пироженко // Історія в школі. – 2000. – №2. – С. 3; Сухобокова О.О. Культурно-просвітницька та педагогічна діяльність Н.Я. Григорієва / О.О. Сухобокова // Український історичний збірник. – 2006. – №9. – С. 157-172.
19. ПЕВ. – 1890. – 18 августа. – №33. – С. 624-630.
20. Празднование столетия воссоединения Подолыи с Россией. 1793-1893. – Каменец-Подольск : Тип. Подольского губернского правления, 1893. – 89 с.
21. Программа (примерная) чтений из русской и церковной истории // Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1912. – №1. – 1 января. – С. 4-16.
22. Соломонова Т.Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 109-113.
23. Федевич К.К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905-917 роки) / К.К. Федевич, К.І. Федевич ; пер. з рос. К. Демчук. – К. : Критика, 2017 [Інститут Критики, Український науковий інститут Гарвардського університету]. – 308 с.
24. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения / сост. Х.Д. Алчевской, Е.Д. Гордеевой, А.П. Грищенко [и др.]. – СПб. : Тип. Т-ва «Общественная Польза», 1884.

Based on anniversary editions for people (1893) of P. Vikula and O. Tarnavsky there was made an attempt to study the problem of binarity in interpretation of popular Ukrainian history, i.e. within the limits of national and imperial narrative. The content and circumstances of emerging of the works of Podilsky amateur educators are analyzed in the context of deeply-rooted in «popular literature» ways of representation of Ukrainian past and peculiarities of cultural & social situation in Podillya.

Key words: popularization of Ukrainian history, regional history, anniversary editions for people, Ukrainian peasantry

Отримано: 26.12.2017